

RAYMUND KOTTJE – BERND MOELLER
Ekumenska povijest Crkve 3

BIBLIOTHECA FLACIANA

SVEZAK IX

Raymund Kottje – Bernd Moeller
Ekumenska povijest Crkve 3

RECENZENTI

dr. Davorin Peterlin
dr. Jure Zečević

UREDNIK

dr. Lidija Matošević

RAYMUND KOTTJE – BERND MOELLER

Ekumenska povijest Crkve 3

Novi vijek i moderno doba

PREVELA
dr. Marina Miladinov

Teološki fakultet
»Matija Vlačić Ilirik«
ZAGREB, prosinac 2008.

NASLOV IZVORNIKA

Ökumenische Kirchengeschichte, hrsg. von Raymund Kottje und Bernd Moeller. Bd. III: *Neuzeit* (4. veränderte Auflage. Mainz: Matthias-Grünwald Verlag; München: Kaiser Verlag, 1989.)

NAKLADNIK

Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«,
Radićeva 34, Zagreb

ZA NAKLADNIKA

dr. Lidija Matošević

PRIJEVOD

Marina Miladinov

TEOLOŠKA REDAKCIJA

Lidija Matošević

TEOLOŠKO-JEZIČNA LEKTURA

Ruben Knežević

PRIJELOM I GRAFIČKA PRIPREMA

Teofil Dereta

OPREMA KORICA

Mario Aničić i Jele Dominis, _ured

TISAK I UVEZ

Grafički zavod Hrvatske,
Radnička cesta 210, Zagreb

© Matthias-Grünwald Verlag, Mainz, 1973

© za hrvatski prijevod Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«,
Radićeva 34, Zagreb, 2008

Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne smije se bez odobrenja nakladnika reproducirati ili prenositi u bilo kojem obliku, ni na koji način, elektronički ili mehanički, uključujući fotokopiranje, snimanje ili pohranjivanje u bazu podataka.

Izdanje ove knjige pripomogli su novčanom potporom:

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

Martin Luther Bund

Goethe-Institut Inter Nationes

/The translation of this work was supported by a grant from the Goethe-Institut that is funded by the Ministry of Foreign Affairs./

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem

SADRŽAJ

PREDGOVOR HRVATSKOM IZDANJU (M. Miladinov)	11
PREDGOVORI UREDNIKA NJEMAČKOG IZDANJA (R. Kottje – B. Moeller)	12
IX. DIO	
POVIJEST EUROPSKIH CRKAVA U RANOM NOVOM VIJEKU (1648.-1803.)	
R. Reinhardt i H. Schneider	15
Uvod: (H. Schneider)	16
Opća situacija	16
Novi obzori	18
1. poglavlje: Katolička crkva (R. Reinhardt)	22
Westfalski mir i njegove posljedice	22
Papinstvo i pape	25
Refleksije i reforme	32
Galikanizam	37
»Jansenizam«	38
Jozefinizam	45
Prosvjetiteljstvo	50
2. poglavlje: Evangeličke crkve (H. Schneider)	53
Ortodoksija	53
Pokreti pobožnosti i reforme prije pijetizma	55
Mistički spiritualizam	59
Pijetizam	62
Metodizam	79
Prosvjetiteljstvo	80
3. poglavlje: Francuska revolucija i Napoleonovo doba (R. Reinhardt i H. Schneider)	96
Francuska revolucija i njezini preduvjeti (H. Schneider)	96

Crkva i kler (R. Reinhardt)	97
Sekularizacija (R. Reinhardt)	100
X. DIO	
POVIJEST EUROPSKIH CRKAVA U 19. STOLJEĆU (DO 1914.)	
E. Kähler, R. Lill i Chr. Weber	101
1. poglavlje: Protestantska teologija u 19. stoljeću (E. Kähler)	102
Schleiermacher	102
Teologija probuđenja	104
Spekulativni sustavi i njihove konzekvencije	105
Ponovno jačanje konfesionalizma	111
Luteranski konfesionalizam	111
Anglikatolicizam	114
Novo osvješćivanje Reformirane crkve	116
Albrecht Ritschl i njegova škola	116
2. poglavlje: Prestrukturiranje i probuđenje u protestantizmu (E. Kähler)	120
Pruska i Evangelička crkva	120
Crkvene unije	121
Pruski kraljevi i crkveno ustrojstvo	123
Pokreti probuđenja u 19. stoljeću	124
3. poglavlje: Katolička crkva i restauracija (R. Lill)	135
Ponovni uspon papinstva – Pio VII., Leon XII., Pio VIII.	135
Reorganizacija Katoličke crkve u Njemačkoj	139
Počeci katoličkog pokreta u Njemačkoj	143
4. poglavlje: Katolička crkva između revolucija 1830. i 1848. (R. Lill)	149
Početak ultramontanističke koncentracije za pontifikata Grgura XVI. (1831.-1846.). Prvi sukobi s liberalizmom	149
Kratko međurazdoblje u Rimu: prve godine Pija IX. i revolucija u Crkvenoj Državi (1846.-1850.)	154
Borba za slobodu crkve u Njemačkoj	157
5. poglavlje: Pobjeda ultramontanizma (1848.-1878.) (R. Lill)	168

Dosljedna centralizacija	168
Borba protiv liberalizma	172
Prvi vatikanski koncil (1869./70.)	176
Razvoj situacije u Njemačkoj. Od slobode Crkve do Kulturkampf	180
 6. poglavlje: Katolička crkvena politika i teologija za pape Leona XIII. (Chr. Weber)	 190
Izbor i osobnost Leona XIII. (Chr. Weber)	190
Nastojanja oko crkveno-političke ravnoteže i položaj Crkve u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji (Chr. Weber)	192
Prisilno uvođenje neoskolastike i oživljavanje povijesnih istraživanja (Chr. Weber)	200
 7. poglavlje: Autoritarna koncentracija snaga za pape Pija X. (1903.-1914.) (R. Lill)	 203
Izbor i program Pija X.	203
Unutarnje crkvene reforme	204
Antimodernizam	205
 8. poglavlje: Crkve i socijalno pitanje (E. Kähler i Chr. Weber)	 209
Konzervativna društvena politika za pape Leona XIII., »Rerum Novarum« i problem »kršćanske demokracije« (Chr. Weber)	209
Evngelički odgovori na socijalne probleme industrijskog društva (E. Kähler)	213
 XI. DIO CRKVE U 20. STOLJEĆU – OD PRVOGA SVJETSKOG RATA DO DANAS E. Iserloh i K. Scholder	 219
 1. poglavlje: Crkve u Prvom svjetskom ratu i Weimarskoj Republici (E. Iserloh)	 220
Mirovna nastojanja i djelovanje Benedikta XV.	221
Prestrukturiranje crkvenih odnosa	222
 2. poglavlje: »Izlazak iz geta« – otvaranje Katoličke crkve kao svjetske crkve (E. Iserloh)	 228

Buđenje novih snaga u Njemačkoj i Francuskoj	228
Liturgijski pokret	229
Nova crkvena svijest i biblijski pokret	231
Pio XI.	232
Novi putovi misijskog rada	233
Sudjelovanje laika	234
Papinske enciklike	235
Rješenje »rinskog pitanja«	236
3. poglavlje: Crkvena i teološka nastojanja oko obnove u njemačkom protestantizmu nakon 1918. (K. Scholder)	239
Novo usmjerenje Crkve	239
Nove teološke osnove	242
Navještaj oluje	246
4. poglavlje: Crkve u znaku Hitlerova preuzimanja vlasti (1933.-1934.) (K. Scholder)	249
Hitlerova crkvena politika	249
Situacija nakon Hitlerova preuzimanja vlasti	252
Pregovori oko konkordata s Reichom	254
»Vjerski pokret »Njemačkih kršćana«	255
Izručenje Židova	257
Zaključenje i značaj konkordata s Reichom	258
Evangelička državna crkva	260
Nastanak Ispovijedajuće crkve	262
Digresija: Zaključenje i značaj konkordata s Reichom (E. Iserloh)	265
5. poglavlje: Borba za crkve (1935.-1945.) (K. Scholder)	269
Rascjep u Ispovijedajućoj crkvi	269
Zaoštravanje sukoba	271
Neodlučne godine	275
Prilagodba i otpor	278
6. poglavlje: Evangelička teologija i Crkva nakon Drugoga svjetskog rata (K. Scholder)	282
Problemi Evangeličke crkve u Njemačkoj nakon 1945.	282

Sporna teološka pitanja	284
Crkva i društvo	287
7. poglavlje: Katolička crkva nakon Drugoga svjetskog rata, za pontifikata Pija XII. (E. Iserloh)	288
Pio XII.	288
Katolička crkva u Njemačkoj	293
Teološka nastojanja	297
8. poglavlje: Drugi vatikanski koncil (E. Iserloh)	299
Ivan XXIII.	299
Priprema i tijek koncila	301
Pavao VI.	302
Nastavak i završetak koncila	303
Provođenje koncilskih odluka od Pavla VI. do Ivana Pavla II.	304
Izgledi za budućnost	306
XII. DIO	
EKUMENSKI POKRET U 20. STOLJEĆU	
St. Harkianakis, E. Iserloh i K. Scholder	308
1. poglavlje: Evangeličke crkve i ekumenski pokret (K. Scholder)	309
O povijesti ekumenskog pokreta do 1948.	309
Osnivački opći skup »Svjetskoga vijeća crkava«	311
Nove teme u Ženevi i Uppsali 1966./68.	313
2. poglavlje: Rimokatolička crkva i ekumenski pokret (E. Iserloh)	315
Papinska suzdržanost	315
Navjestitelji ekumenizma	316
Drugi vatikanski koncil	318
3. poglavlje: Pravoslavna crkva i ekumenski pokret (St. Harkianakis)	320
Ekumenske inicijative	320
Patrijarsi Meletios IV. i Atenagora I.	322
Svjetsko vijeće crkava i svepravoslavne konferencije	323

Odnosi s rimokatoličanstvom.....	324
Teološki suradnici	324
Ekumenska misao u pravoslavnom svijetu	325
POGOVOR: O SMISLU I GRANICAMA »EKUMENSKE POVLJESTI CRKVE«	
R. Kottje i B. Moeller	326
BIBLIOGRAFIJA	329
KAZALO OSOBA I MJESTA	349

PREDGOVOR HRVATSKOM IZDANJU

Treći svezak zaokružuje naš trogodišnji projekt prevođenja *Ekumenske povijesti Crkve* i pred čitateljem se nalazi njegov možda najintrigantniji dio – ili barem onaj koji je kod autora koji su na njemu surađivali potaknuo najživlju debatu. Komentari kolega iz drugih konfesija postaju brojniji i duži, a za razdoblje Trećega Reicha i odnosa papinstva prema nacističkom režimu i veoma žučljivi. Mogli bismo se zapitati je li takav pristup doista pridonio interkonfesionalnom zbližavanju, što urednici ističu kao prvenstveni cilj objavljivanja povijesti Crkve u ovakvom obliku, ali svakako je obogatilo crkvenu historiografiju za jedno sasvim originalno i poučno djelo, koje se može čitati kao napeta knjiga, upotrebljavati kao udžbenik ili ciljano otvarati na određenom mjestu kao referentni priručnik.

U uredničkom pogovoru, naslovljenom »O smislu i granicama *Ekumenske povijesti Crkve*«, metodologija ove knjige suprotstavljena je programu za koji je nekoliko godina prije njezina objavljivanja pledirao Ernst Benz, pod naslovom *Povijest Crkve s ekumenskog gledišta*. Dok je Benz zatražio od crkvenog povjesničara da pokaže »smjelost u prelaženju granica« i »kritičko samoosvješćivanje«, urednici R. Kottje i B. Moeller nisu postavili tako dalekosežne zahtjeve pred svoje suradnike. Umjesto toga, istaknuli su činjenicu da je pristranost i privrženost određenoj crkvenoj zajednici uglavnom neizbježna činjenica koju je teško apstrahirati, baš kao što je to često slučaj i s nacionalnom poviješću. To je, priznaju oni, »ograničenje i nedostatak«, ali istodobno izražavaju vjeru u načelo pluralizma i bogatstva u raznolikosti, skromno naposljetku zaključujući da je i sama procjena situacije u suvremenoj crkvenoj historiografiji te stupanje u ekumenski povijesni dijalog nezanemariv napredak u odnosu na prošla vremena.

U istom duhu optimizma posvećujemo ovaj posljednji svezak *Ekumenske povijesti Crkve* šezdesetoj obljetnici osnivanja Svjetskoga vijeća crkava u Amsterdamu.

Marina Miladinov

U Zagrebu, o Božiću, 2008.

PREDGOVORI UREDNIKA NJEMAČKOG IZDANJA

Predgovor prvom izdanju

S objavljivanjem ovoga trećeg sveska *Ekumenska povijest Crkve* sada je potpuna. Zadovoljni smo zbog tog rezultata, iako do njega nismo došli tako lako i brzo kao što smo se izvorno nadali i nisu nam ostali skriveni neki nedostaci ovoga našeg djela.

I ovaj treći svezak zamišljen je prije svega kao knjiga za čitanje koja počiva na znanstvenim osnovama. Pridodana »Kronologija« uz sveske 1-3 treba poslužiti boljem pregledu i razumijevanju sadržaja, prvenstveno u interesu studenata.*

Urednici su ponovno izbjegavali dublje zahvate u sadržajno i autorsko oblikovanje pojedinih poglavlja, prihvativši specifične naglaske koji su dijelom uvjetovani znanstvenim interesom autora, a dijelom i općim stanjem istraživanja – kao što je povremena dominacija njemačke crkvene povijesti ili povijesti papinstva. Upućujemo na svoja razmišljanja »O smislu i granicama 'Ekumenske povijesti Crkve'« na kraju ovoga trećeg sveska.

Treba također spomenuti da smo osobito zahvalni gospodinu Rudolfu Lillu zbog njegove spremnosti da kratkoročno preuzme pisanje poglavlja X/7 (o papi Piju X.) u poodmaklom stadiju priprema za tisak. Valja uzeti u obzir i to da su prilozi gospodina Klause Scholdera o vremenskom razdoblju koje se trenutačno osobito intenzivno proučava dovršeni već 1970. godine, u skladu s izvorno predviđenim rokom za završetak knjige.

Ponovno želimo izraziti zahvalnost za višestruku potporu, i to: kolegama Hansu-Walteru Krumwiedeu i Dietzu Langeu iz Göttingena za nesebičnu pomoć pri sastavljanju popisa literature o evangeličkoj crkvenoj povijesti 19. stoljeća; gospodinu asistentu dr. Georgu Kreuzeru iz Ausburga za čitanje korektura, obradu bibliografije i – zajedno sa studentom filozofije Gerhardom Zimmerom – za sastavljanje kazala; i, na poslijetku, gospodinu diplomiranom teologu Werneru Chrobaku iz Regensburga za obzirnuru suradnju pri redigiranju priloga, pomoć u korekturi i, prije svega, za uglavnom samostalno sastavljanje »Kronologije«. I mnogi drugi, koje nismo poimence naveli, pridonijeli su uspjehu ovoga djela svojim poticajnim, povremeno kritičkim uputama i napomenama.

Raymund Kottje
Bernd Moeller

* Ova kronologija nije preuzeta u hrvatskom prijevodu. Nap. ur.

Predgovor drugom izdanju

Većinu poglavlja ovoga sveska autori su iznova pregledali za novo izdanje, a ponegdje i preradili; bibliografija je posvuda upotpunjena i aktualizirana.

Do većih intervencija došlo je samo u XI. dijelu, gdje je gospodin Scholder uklopio niz rezultata istraživanja iz svoje knjige *Crkve i Treći Reich* iz 1977., prvenstveno iznoseći rezultate otada aktualnog spora o pretpovijesti i značaju konkordata iz 1933. Zahvaljujući tom prikazu i kritičkim zamjedbama gospodina Iserloha u našoj je knjizi dostupno najnovije stanje rasprave o konkordatu.

Djelo kao što je naše postavljeno je danas u javnosti pred specifična kritička očekivanja, koja nadilaze svrhe koje smo izvorno imali na umu. Istinitost novinskih članaka o nesposobnosti povjesničara da pišu za laike zainteresirane za povijest može se tu jednako dobro ispitati kao i istinitost profanih prikaza crkvenopovijesnog rada koji pripadnicima našega ceha niječu spremnost i sposobnost da se u znanstvenom radu emancipiraju od svojih crkvenih veza. Dakako, u našem djelu prikazana je »povijest Crkve«, a ne »povijest religije«; ipak, ono ne zanemaruje ni povijesni aspekt crkava i Crkve. Stoga smatramo da bi Ekumenska povijest Crkve, uzeta u cijelosti, ipak trebala biti u stanju – premda ne želimo umanjiti njezine slabosti – donekle odgovoriti na pitanja kao što su ona gore navedena, a to uključuje i pobijanje odviše naglih sudova i predrasuda.

U pripremi ovoga sveska znatne su bile zasluge dr. Hansa Schneidera iz Göttingena, koji je proveo redakturu s uobičajenim obzirom i brižnošću. Time nas je ponovno obvezao na srdačnu zahvalnost. Zasluge pripadaju i studentu teologije Matthiasu Meissneru za pomoć pri korekturi i preradi kazala.

Raymund Kottje
Bernd Moeller

Predgovor četvrtom izdanju

Ovaj svezak našega djela sada je doživio znatne promjene, budući da je dio IX/2, u kojem se prikazuje povijest evangeličkih crkava krajem 17. i tijekom 18. stoljeća, napisan iznova. Radujemo se što smo uspjeli za rad na tom novom poglavlju pridobiti gospodina Hansa Schneidera, koji sada djeluje u Marburgu, budući da je on od samih početaka *Ekumenske povijesti Crkve* djelovao kao redaktor, a njegove značajne studije o povijesti pijetizma predodredile su ga za to autorstvo.

Dana 10. travnja 1985. preminuo je nakon teške bolesti Klaus Scholder, koautor XI. i XII. dijela ove knjige. U knjizi *Crkve između republike i diktature*, koja je 1988. objavljena pod uredništvom Karla Otmara baruna V. Aretina i Gerharda

Besiera, i koja sadrži zbirku Scholderovih eseja, nalazi se i empatičan pregled života i djela toga zaslužnog povjesničara Crkve iz pera velikog K. O. v. Aretina (str. 259-265). Isti autor izvješćuje (*ibid.*, str. 171-173) o stanju spora između Scholdera i Reppgena o konkordatu s Reichom iz 1933., koji se u ovom svesku odvija između Iserloha i Scholdera.

Što se tiče oblikovanja ovoga sveska, valja ukazati na to da je uvođenje novog poglavlja dovelo do promjene u paginaciji. Osim toga, dopunjena je i bibliografija, a na nekim su mjestima unesene u tekst omanje korekture. Za prijateljsku i pouzdanu pomoć pri redakturi zahvaljujemo studentici teologije Elke Schott iz Göttingena.

Raymund Kottje
Bernd Moeller

IX. DIO

POVIJEST EUROPSKIH CRKAVA U RANOM NOVOM VIJEKU
(1648.-1803.)

R. Reinhardt i H. Schneider

Uvod

Opća situacija

»Bogu hvala, odjeknula je divna riječ mira i radosti da će odsada počivati koplja i mačevi te smrt koju su posijali.« Tako je Paul Gerhardt 1648. opjevao kraj Tridesetogodišnjeg rata. Ideja o sveopćem, sveobuhvatnom i trajnome miru, koju je Westfalski mirovni sporazum programatski stavio na početak ugovornih odredbi, dao je krila nadanjima ispaćenog naroda. Moglo je započeti novo vrijeme.

I doista, sredina 17. stoljeća bila je prijelomni trenutak, kako u općoj povijesti Njemačke i Europe, tako i u povijesti Crkve. Međutim, to nije bio oštar lom ili apsolutan rez. Jer kao prvo, obrat koji je uslijedio nakon 1650. bio je uvjetovan političkim, društvenim, gospodarskim i duhovnim promjenama koje su dijelom već nastupile u dugoj pretpovijesti, ali su se tek sada razvile u punom opsegu. Kao drugo, i razdoblje nakon 1650. isprva je na mnogim područjima života, pa tako i u vjerskom životu, bilo pod znakom kontinuiteta i novosti su se javljale sasvim postupno. I za to doba vrijedi da povijest »živi u prijelazima i da je svaki rez, svaki prestanak i početak koji povjesničar postavlja tek simboličko pojednostavljenje« (H. v. Campenhausen).

Vrijeme nakon 1650. bilo je pod znakom emancipacijskog procesa; politički i duhovni život sve se više osamostaljivao u odnosu na prevlast Crkve, točnije rečeno konfesionalnih crkvenih tvorevina i njihovih teoloških sustava, te je razvio vlastitu dinamiku. I uska povezanost politike i religije sve je više popuštala. Tridesetogodišnji rat i Cromwellova Slavna revolucija bili su posljednji veći sukobi s vjerskim predznakom. Sada se činilo da je konfesionalno oduševljenje iscrpljeno i da je nastupio određeni zamor. Ratovi su razvili vlastitu dinamiku, a vjerski motivi sve su više padali u drugi plan s obzirom na interese politike moći. Na kraju borbi nije, doduše, došlo do odricanja od apsolutnih pretenzija na istinu u konfesionalnim uvjerenjima, ali je ipak došlo do uglavnom trezvenog i realističnog uvida da se one ne mogu univerzalno nametnuti političkom silom. Barem je to vrijedilo za Njemačku, a *mutatis mutandis* i za Englesku, dok je Francuskoj još predstojalo provođenje energičnih mjera protiv hugenota, a time i zadnji veliki protureformacijski proboj.

U *Svetom rimskom carstvu njemačkog naroda* Westfalski mir odredio je konfesionalno stanje za budućnost. Konfesionalni zemljovid nije se više mijenjao. Oko 350 teritorija ostalo je strukturirano uglavnom kao konfesionalne države. U još uvijek postojećem carskom saboru u Regensburgu evangelički su staleži, okupljeni u Corpus Evangelicorum, i katolički staleži, povezani u

Corpus Catholicorum, tvorili zasebne frakcije koje su u pitanjima vjere glasovale odvojeno (*»itio in partes«*) te nisu bile podložne pravilu većine. Ravnopravnost (paritet) konfesija na razini Carstva odražavala se i u strukturi drugih ustavnih organa (carski komorni sud) i tu se očitovala trajna važnost konfesionalnosti. Ipak su vjerska pitanja igrala daleko manju ulogu u carskoj politici nego prije Tridesetogodišnjeg rata. U unutarnjoj politici sve se više isticao vladarski apsolutizam, koji je za cilj imao uključenje zemaljskih crkava u suvremeni državni aparat; crkvene ovlasti vladara sve više su smatrane sastavnim dijelom teritorijalne suverene vlasti (vidi dolje).

Dok je Njemačka, već uvelike oslabljena teritorijalnom razjedinjenošću i konfesionalnim razdorom, još generacijama gospodarski i kulturno zaostajala zbog rata i njegovih posljedica, zapadnoeuropske države doživjele su u 17. stoljeću gospodarski uzlet i kulturni procvat.

Nizozemska, koja je profitirala od gospodarske propasti Njemačke, uvjetovane ratom, uspjela je unatoč ponekoj krizi dodatno izgraditi svoju trgovinsku i gospodarsku moć. Ondje je nastao novi društveni sloj trgovinskog građanstva, koje je znalo povezati otvorenost prema svijetu i učinkovitost, kalvinističku samosvijest i toleranciju. Nizozemska je i dalje ostala »uvjerena, stroga, pobožna, a ipak tolerantna».

I u *Engleskoj*, drugoj pomorskoj sili, razvile su se nove gospodarske snage. Povezanost poljoprivredne proizvodnje u sjevernoameričkim kolonijama, industrijske proizvodnje u matičnoj zemlji i kolonijalne trgovine dovela je do procvata. U političkom životu došlo je nakon završetka Cromwellove ere do restauracije monarhije Stuarta. Charles II. (1660.-1685.), koji se nadovezao na apsolutistička stremljenja svoga oca, iznova je prisvojio kraljevsku vlast nad Crkvom. Parlament je 1662. proglasio Zakon o jednoobraznosti (Act of Uniformity), kojim su smijenjeni s položaja svi neanglikanski svećenici i ponovno je uspostavljena jedinstvena Crkva, podložna kraljevskoj upravi. Time su bili pogodeni svi disidenti (*»dissenters«*), tj. sve vjerske skupine koje nisu priznavale kraljevsku vlast nad Crkvom. Ipak, protiv Charlesova povlašćivanja katolika (objava indulgencija) parlament je 1673. donio Probni zakon (Test Act), koji je samo anglikancima omogućavao pristup državnim službama.

Budući da je za vladavine Charlesova nasljednika Jamesa II. (1685.-1688.), koji se bio obratio na katoličanstvo, valjalo nakon rođenja prijestolonasljednika računati s trajnom katoličkom dinastijom, došlo je 1688. u »Slavnoj revoluciji« (Glorious Revolution) po drugi put do svrgavanja kuće Stuarta; parlament je pozvao na englesko prijestolje holandskog namjesnika Vilima III. Oranskog (1688.-1702.). U okviru reorganizacije ustavnih odnosa disidenti su 1689. postigli proglašenje Zakona o toleranciji (Toleration Act), koji im je jamčio slobodu

savjesti i pravo na javno bogoslužje. Iz oporbenih skupina unutar Anglikanske crkve sada su naposljetku nastale samostalne denominacije.

Nekoliko godina prije Westfalskog mira u *Francuskoj* je na prijestolje sjeo Louis XIV. (1643.-1715.). Pod njegovom vladavinom Francuska je postala primjerom centralizirane i racionalno organizirane apsolutističke države s brojnim i aktivnim službenicima. Postigla je veliku političku prednost i ostvarila znatan kulturni utjecaj u Europi, kakav nije posjedovala još od kraja srednjega vijeka i koji je zadržala do kraja Napoleonova doba. Njezina zastarjela društvena struktura ipak je u sebi nosila znatan potencijal za sukob.

Za povijest Crkve to će se još pokazati krajnje sudbonosnim.

Novi obzori

Već krajem 16. i početkom 17. stoljeća došlo je do povijesnih promjena u intelektualnom smislu, koje će za povijest Crkve imati izuzetno dalekosežan značaj. Otvorili su se novi obzori, koji su doveli do novog svjetonazora i duboko uzdrmali dotadašnju sliku svijeta i povijesti.

O novim obzorima možemo prije svega govoriti u tom smislu da je došlo do proširenja *zemljopisnih* i *povijesnih* spoznaja. Prekomorska otkrića, koja su započela oko 1500. godine, sada su u čitavoj Europi sve više prodirala u opću svijest i odrazila se na samorazumijevanje obrazovanih ljudi. U pitanje je došlo i dotadašnje shvaćanje Europe kao središta svijeta. Sve veće znanje o dalekim zemljama, stranim narodima i kulturama, stečeno iz izvješća istraživača i katoličkih misionara, postalo je izazov za kršćansku sliku povijesti. Dotada poznatu povijest naroda Prednje Azije, Europe i Afrike bilo je moguće uklopiti u biblijsku povijest spasenja, jer svi su oni smatrani potomcima Noinih sinova Sema, Hama i Jafeta (Post 10). Ali kako su se u to uklapali novootkriveni narodi Amerike, Azije i Polinezije? Zar su oni bili izvan povijesti spasenja?

U paradoks se dospjelo i s biblijskom kronologijom, prema kojoj se od stvaranja Adama do Kristova rođenja računalo oko 4000 godina, budući da se Europa suočila s daleko dužom kronologijom Kineza i Egipćana. Zar su već prije Adama živjeli ljudi, kao što je 1655. ustvrdio hugenotski učenjak Isaac de la Peyrère (umro 1676.) u svojoj »pred-adamskoj hipotezi«? Nije li na taj način – čak i ako se, kao Peyrère, pretpostavilo da su ljudi stvoreni petoga dana, istodobno sa životinjama – poljuljano čitavo biblijsko izvješće o stvaranju? I nije li se prihvaćeni slijed četiriju svjetskih kraljevstava iz Dan 2, među kojima je za posljednje, koje će trajati do kraja svijeta, vrijedilo Rimsko Carstvo, time pokazao kao dvojben? Ni politička realnost Svetoga rimskog carstva njemačkog naroda ni njegov opseg, budući da je ono obuhvaćalo samo malen djelić sada poznatog velikog svijeta,

nisu se mogli s time uskladiti. Francuski filozof države Jean Bodin (1530.-1596.), koji je iznio te dvojbe, bio je prvi koji je ukazao na važnost geografskog okoliša, klimatskih zona i društvenih uvjeta za povijest. On, doduše, nipošto nije želio zaniijekati da Bog upravlja poviješću, ali je porekao da se to može očitati na njezinu tijeku (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, 1566.).

Još su dojmliiviji bili novi obzori koji su se otvorili napretkom *prirodnih znanosti*. Zahvaljujući fizikalnim i astronomskim proračunima i promatranjima *Nikole Kopernika* (1483.-1543.), *Giordana Bruna* (1548.-1600.), *Johanna Keplera* (1571.-1630.), *Galilea Galileja* (1564.-1642.) i *Isaaca Newtona* (1643.-1727.) promijenila se dotadašnja predodžba o središnjoj ulozi čovjeka u stvorenome svijetu. Više nije bilo samo po sebi razumljivo da je čitav svijet stvoren radi čovjeka. Zbog toga je postojala opasnost od raspadanja jedinstva slike o svijetu i ideje o biblijskoj povijesti spasenja. Stoga su te novosti isprva naišle na otpor i katolika i protestanata. Katolička crkva potvrdila je svoje pretenzije na obveznost njezinih sudova o istini i zabludi. Ona je u razdoblju protureformacije naučila da samo zaokruženost dogmatskog mišljenja može spasiti Crkvu. Kopernik je dospio na Indeks zabranjenih knjiga, talijanski dominikanac Giordano Bruno, koji je dalje razradio kopernikansku sliku svijeta i otkrio beskrajnost svemira, završio je nakon nestalnog lutalačkog života punog neprijateljstava na lomači Inkvizicije, a Galileo Galilei morao je poreći svoje poglede pred inkvizicijskim sudom. Ali u protestantizmu je otpor prema novom mišljenju bio jednako žestok. Već je Luther nazvao Kopernika luđakom; ne proizlazi li jasno iz Jš 10,12-14 da se Sunce vrti oko Zemlje? A Calvin je zapitao: »Tko će se usuditi Kopernikov autoritet staviti iznad onoga Duha Svetoga?« Iako utemeljitelji nove slike o svijetu nipošto nisu usmjerili svoje rezultate protiv kršćanstva, nego su se i sami smatrali pobožnim kršćanima, došlo je do tenzije između prirodoznanstvenog mišljenja i teologije, koja će pratiti čitavu novovjekovnu povijest Crkve.

Novi obzori otvorili su se i na području *prava, države i društva*. Vjerski ratovi i njihove popratne društvenopolitičke pojave i posljedice predstavljali su iskušenje koje je zahtijevalo novu orijentaciju i nove koncepcije za uspostavu stabilnoga društvenog i državnog poretka.

Jedan od najutjecajnijih teoretičara države bio je reformirani pravnik *Hugo Grotius* (1583.-1645.). Potjecao je iz dobrostojeće obitelji trgovaca u Delftu i društvenopolitičke okolnosti u Nizozemskoj uvjetovale su njegovo mišljenje. Djelo *O pravu rata i mira (De iure belli ac pacis*, 1625.) zasniva se na predodžbi o racionalnom prirodnom pravu, poretku koji je Stvoritelj dao čovjeku kao dio njegove temeljne umne osposobljenosti. Ona ga čini sposobnim da živi kao razuman član u razumnom društvenom poretku te predstavlja osnovu za narodno pravo. U univerzalnosti svoje racionalnosti prirodno pravo prednjači pred svim konfesionalno određenim pravnim predodžbama. Njegova su načela, doduše,

dana od Boga, ali se mogu neposredno spoznati umom, čak i bez pretpostavke o Božjem postojanju (»etsi Deus non daretur«). Među te pravne norme, koje se po potrebi trebaju nametnuti i silom, pripada i tolerancija s pravnom i moralnom ravnopravnošću konfesionalnih pozicija.

Grotiusov optimizam bio je stran Englezu *Thomasu Hobbesu* (1588.-1679.). U svome iskonskom stanju čovjek nipošto nije sklon zajedništvu niti je za nj sposoban, nego vlada rat svih protiv svijju (»Homo homini lupus«); iskustva vjerskih ratova to su zastrašujuće jasno pokazala. U nacrtu za svoj nauk o državi (*Leviathan*, 1651., [usp. Job 40 i Ps 104]) on želi pokazati da se prijeteće sile mogu obuzdati samo poretkom sile. Potreba za pravnom sigurnošću i uređenim ljudskim suživotom mora dovesti do odricanja pojedinačnoga građanina od svojih individualnih prava i do ugovora kojim se obvezuje na podložnost vladaru. Taj je ugovor moguće revidirati samo u slučaju da država više ne jamči sigurnost. Suvereno pravo apsolutne države, koje Hobbes zagovara, za njega je jedina alternativa kaosu. Državnim ugovorom građani se odriču i odgovornosti za javnu religiju te moraju prihvatiti sve odredbe, uključujući i uspostavu obvezujuće državne religije. Istinska, unutarnja vjera time ne treba biti poljuljana.

Dok je Hobbesova koncepcija osnova za vladarski apsolutizam, na kojoj je želio izgraditi novi mirovni poredak, njegov sunarodnjak *John Locke* (1632.-1704.) gradio je na drugim temeljima. Sa svojim političkim spisima (*Two Treatises On Government*, oko 1679.) postao je pretečom zapadnoeuropskog parlamentarizma. Njegova je država vladavina slobodnog građanstva. Društveni ugovor ne počiva na podložnosti, nego na povjerenju i udruživanju slobodnih i ravnopravnih ljudi; u svome nauku o podjeli vlasti – koji je kasnije razvio Francuz Montesquieu (1689.-1755.) – Locke je postavio temelje građanske demokracije. Budući da država i Crkva u načelu imaju različite svrhe, vjerski interesi ne smiju igrati ulogu u oblikovanju državnog života. Locke je i sam bio prognanik, a zatim je sudjelovao u Slavnoj revoluciji te je branio tekovine tolerancije (*Letters on Toleration*, 1685.-1704.). Samo one Crkve i religije koje su i same netolerantne i teže za samovladom (Katolička crkva, islam) izuzete su iz toga.

Koliko god se razlikovali nacrti za teoriju države Grotiusa, Hobbesa i Lockeja, oni se ipak slažu u jednom načelu: odbacuju vjersko-crkveno utemeljenje države i društva, budući da državno-društveni poredak može biti utemeljen jedino u sebi samome. To načelo pokazuje dodirne točke s reformacijskom mišlju (Lutherov nauk o dvama kraljevstvima), ali s njome nije ni u kakvoj tradicijsko-povijesnoj vezi. Pravo i država više nisu sredstvo Božje srdžbe i ljubavi prema grješnom čovječanstvu, nego su ograničeni na zemaljske svrhe i strukture te svjetovno legitimizirani.

Emancipacija od prevlasti konfesionalnih sustava otišla je, međutim, još dalje. Upravo je pokušaj radikalne provedbe konfesionalnih pretenzija na apsolutnost,

koji je obilježio reformacijsko i postreformacijsko razdoblje, izrazivši se u strastvenim i krvavim sukobima, uspio pobuditi i načelne dvojbe. Možda bi trebalo tražiti istinu izvan konfesionalnih sporova ili čak izvan kršćanstva? To su isprva ostale marginalne tendencije i osamljeni glasovi, ali ubrzo su ojačali i postali odlučnijima.

Već u 16. stoljeću susrećemo skeptično držanje i osnove agnosticizma, na primjer kod francuskog pjesnika i filozofa *Michel-Eyquema de Montaignea* (1533.-1592.), koji je postao »prorokom ovostranosti« (*Essais*, 1580.-1588.). U Francuskoj je već u 16. stoljeću nastala književnost s protukršćanskim tendencijama kao izraz obrazovanog slobodoumnog života (*libertinage érudite*), snažno obilježenog humanističko-poganskim motivima.

Druga mogućnost bila je potražiti nadkonfesionalnu istinu kršćanstva. Tim putem krenuli su na svoj način već spiritualisti reformacijskog razdoblja, čije su tradicije dalje živjele u 17. stoljeću (vidi dolje). Utjecajnije su bile ideje koje su razvili humanisti poput Sébastiena Castellija (vidi sv. 2). Po uzoru na njih nastojalo se spoznati bit kršćanstva i na toj osnovi odrediti njegov odnos prema drugim religijama, koje su sada postale prisutnijima (vidi gore). Humanistička tradicija, povezana sa zahtjevom konfesionalne tolerancije, naišla je na plodno tlo početkom 17. stoljeća u Nizozemskoj kod arminijanaca (vidi sv. 2), kojima je pripadao i Grotius. On bit kršćanstva vidi u monoteizmu, nadi u uskrsnuće i visokoj moralnosti. U tome se kršćanstvo pokazuje kao najpotpunija, ali i »prirodna« religija; konfesionalni dogmatski članci ne dotiču bit kršćanstva.

Tako su se već prije sredine 17. stoljeća otvorili novi obzori, koji su sada postajali sve većim iskušenjem za crkve.